

Rereading the religious beliefs of Eilat Lor from the perspective of foreign travelogues of the Qajar period

Seyyed Mohammad Rahim Rabbanizadeh*

Marzieh Ghasemi Rad**

Abstract

The purpose of this article is to investigate the beliefs and beliefs of Ilat Ler with a descriptive and analytical method and according to the reports of foreign travel writers of the Qajar period and to answer the question of what mentality is the approach of foreign tourists to the religious beliefs of Ilat Ler based on. and to what extent do these narratives conform to external reality? The claim of this research is that the difference between the world view of Christians and Muslims caused tourists to not have a correct understanding of the beliefs and opinions of the Muslims.

The findings and some of the results of the research indicate that although the tourists have paid attention to the religious beliefs of the people to some extent, but due to the gross cultural and religious differences that existed between Muslims and Christians and on the other hand Their political missions have been motivated by some governments to look at the issue through the lens of a political agent, so they cannot represent the religious beliefs of the people well, so they have paid more attention to the feedback of some beliefs such as the Yarsan sect.

Keywords: Qajar, foreign travelogues, beliefs, Eilat Ler, travelogues.

* Assistant Professor of Iranian History, Institute of Humanities and Cultural Studies (Corresponding author),
Tehran, Iran, mrrabbanizadeh@gmail.com

** Master of History of Islamic Iran, Tehran, Iran, Marzieghasemirad@yahoo.com

Date received: 02/01/2024, Date of acceptance: 21/10/2024

Introduction

Ilat Ler is considered one of the most fateful ilots in the history of Iran, which played an important role against the enemies of this land, both domestic and foreign.

The simple life of the nomads and their way of living has attracted the attention of historians and researchers since ancient times, so the early historians, especially in the Islamic world, have sometimes studied their life and way of living in detail, including Masoudi in a relatively detailed manner. He mentions the livelihood of the tribes, and although he mostly refers to the Arab tribes, he also paid attention to other tribes and tribes and expressed their cultural, intellectual and attitude differences, This article was the basis of Ibn Khaldun to name the nomadic life in the form of a type of civilization under the title Imran Badiyeh, and with relatively detailed speeches, he addressed this approach and their work, how they are the destroyers of governments and governments, and how they themselves are the same, are destroyed.

Materials & Methods

The purpose of this article is to investigate the beliefs and beliefs of Ilat Ler with a descriptive and analytical method and according to the reports of foreign travel writers of the Qajar period and to answer the question of what mentality is the approach of foreign tourists to the religious beliefs of Ilat Ler based on. and to what extent do these narratives conform to external reality? The claim of this research is that the difference between the world view of Christians and Muslims caused tourists to not have a correct understanding of the beliefs and opinions of the Muslims.

Discussion & Result

But in Iran, like other regions of the world, due to its geographical context, there is nomadic life and nomadic life since ancient times throughout the history of Iran and even until now. Certain geographical areas have been inhabited since ancient times and they experienced a kind of fixed and rotating summer and summer life based on the seasons, and this has made their minimum livelihood to be provided in the same round trip and they do not need to migrate far and wide or go to distant areas. to migrate, therefore, in general, such nomadic life will undergo less changes And most of them had a cyclical seasonal life, therefore, despite the fact that the land of Iran was attacked many times by Turkish, Turkmen and Mongol tribes and they

407 Abstract

established long-term rule in Iran, Iranian tribes did not play such a role except during the fall of the Safavid dynasty, the period of Afshar rule. Especially Zandiyeh did not play, and also because of their role in Afsharia and Zandiyeh period, they naturally played a special role in the Qajar period and even the constitutional revolution. attracted and with the passage of time, their considerations and reviews increased European travelers sat down on the road and wrote down their observations in the form of travelogues and travel reports. Of course, most of them seem to be political officials or have political agendas, so it should not be assumed that their reports have been prepared with special care, and these reports are mostly observational and seem superficial.

Religion has had a special function and expression in the behavioral and belief pattern of the common people of Ili and tribal societies. The religion of Eilat is a mixture of some Islamic teachings and of course it can be said that it is the remnants of old traditional Iranian thoughts and beliefs. The way of looking at religious phenomena and their perception of religion in these societies is appropriate to the same society and compatible with the culture of its people. The sanctification of some natural phenomena by tribes and tribes, such as springs, trees, and the belief in their sanctity and their secret relationship with the supernatural world, forms a part of the worldview and religious beliefs of tribal peoples, which is included in the set of rituals. And their ritual-religious behaviors are revealed.

Conclusion

The findings and some of the results of the research indicate that although the tourists have paid attention to the religious beliefs of the people to some extent, but due to the gross cultural and religious differences that existed between Muslims and Christians and on the other hand Their political missions have been motivated by some governments to look at the issue through the lens of a political agent, so they cannot represent the religious beliefs of the people well, so they have paid more attention to the feedback of some beliefs such as the Yarasan sect.

Bibliography

- (1361), Madame Diolafova's travel book / Iran and Kalde, translated by Ali Mohammad Farah Vashi, Tehran, Khayyam, Ch2. [in Persian]
- Ebrahimi, Masoumeh and Peyman Mateen (supervised), (1388), Lerha / Iranian ethnic groups, Tehran, Amirkabir. [in Persian]

- Edmonds, Cecil John and Clement Augustus Dohed and Vladimir Minorski, (1362), two travelogues about Lorestan with the treatise Lorestan and Loreha, translated by Sekander Amanollahi Baharond and Lili Bakhtiyar, Tehran, Babak. [in Persian]
- Asadian Khoramabadi, Mohammad, Mohammad Hossein Bajlan Farkhi and Mansour Kiaei, (1358), Beliefs and knowledge in Lorestan and Ilam, Tehran, Iran Anthropology Center and Ministry of Culture and Higher Education. [in Persian]
- Amanollahi Baharond, Sekander, (1370), Lor tribe/ a research on the ethnic continuity and geographical distribution of Lors in Iran, Tehran, Aghah. [in Persian]
- Baban, C. and Frederick Hosse, (1363), travel book of southern Iran, translated and commented by Mohammad Hassan Khan Etimad al-Sultaneh, corrected by Mirhashim Mohhaddeth, Tehran, Duniyai Kitab. [in Persian]
- Blokbashi, Ali, (2012), Ili community in Iran, Tehran, cultural research office. [in Persian]
- Bishop, Izabalalusi (Bard), (1375), from Biston to Zardkoh Bakhtiari, translated by Mehrab Amiri, Tehran, Sahand and Anzan. [in Persian]
- Chirikov, Vasili Ivanorij, (1358), Mesiochrikov's travel book, translated by Abkar Christian, with the efforts of Ali Asghar Hasan Tabar Omran, Tehran, Amir Kabir. [in Persian]
- Daalmani, Henry René, (1335), a travelogue from Khorasan to Bakhtiari, including the lifestyle, customs, administrative, social, economic, agricultural and industrial conditions of Iran from ancient times to the end of the Qajar dynasty, translated by Ali Mohammad Farah Vashi, Tehran, Ibn Sina and Amir Kabir. [in Persian]
- Dobad, Clement Augustus, (1371), travel book of Lorestan and Khuzestan, translated by Mohammad Hossein Aria Lorestani, Tehran, scientific and cultural. [in Persian]
- Durand, A.R., (1346), Durand's travel book, translated by Ali Mohammad Saki, Khoramabad, Mohammadi bookstore. [in Persian]
- Diolafova, Zhan, (1355), travelogue of memories of the ancient excavations of Susa 1886-1884, translated by Iraj Fareh Vashi, Tehran, University of Tehran. [in Persian]
- Rawlinson, Henry Karzik, (1356), Henry Rawlinson's travelogue to Lorestan, Khuzestan, Bakhtiari, translated by Alexander Amanollahi Baharond, Khorramabad, Anjuman Adab and Qalam. [in Persian]
- Rice, Clara Colliver (Hummond), (2013), Iranian women and their way of life, translated by Asadullah Azad, Tehran, librarian. [in Persian]
- Sohrabi, Naghmeh, (1400) rereading the travelogues of European Iranians in the Qajar era, translated by: Mohammad Sarvi Zargar, Tehran Publishing Center. [in Persian]
- Shaer Bafian, Hamid Reza, (2013), Folk Beliefs in Iran According to Western Travelers, Mashhad, Mohaghegh. [in Persian]
- Sheil, Mary Leonora (Wolf), (1368), Memoirs of Lady Sheil, the wife of the English minister Mukhtar in the early days of the reign of Naser al-Din Shah, translated by Hossein Abu Tarabian, Tehran, No. 2. [in Persian]

409 Abstract

- Tabibi, Heshmatullah, (1378), Basics of Sociology and Anthropology of Tribes and Nomads, Tehran, University of Tehran, Chapter 3. [in Persian]
- Asgari Khanqah, Asghar and Mohammad Sharif Kamali, (2006), General Anthropology, Tehran, Organization for Compilation and Study of College Humanities Books, Ch. 4. [in Persian]
- Curzon, George Nathaniel, (1362), Iran and the Iranian Case, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran, Scientific and Cultural, Ch2, Vol.1, 2. [in Persian]
- Karimi, Asghar, (1368), Fer Beh Diyar Bakhtiari, Tehran, Farhangsara.
- Cooper, Maryan C., (1334), A trip to the land of the brave, translated by Amir Hossein Zafar Ilkhani Bakhtiari, Tehran, Amir Kabir and Franklin. [in Persian]
- Grote, Hugo, (1369), Grote's travel book, translated by Majid Jalilvand Rezaei, Tehran: Marzok. [in Persian]
- Layard, Austin Henry, (1367), Layard's travel book / early adventures in Iran, translated by Mehrab Amiri, Tehran, Vahid. [in Persian]
- Layard, Austin Henry and others, (1371), a tour of the territory of Bakhtiari and native nomads of Khuzestan, translation and footnotes by Mehrab Amiri, Tehran, Farhang Sera (Yasauli). [in Persian]
- Lenski, Gerhard and Jane Lenski, (1369), The course of human societies, translated by Nasser Moafaqian, Tehran, Islamic Revolution Publishing and Education Organization. [in Persian]
- Makban Rooz, Elizabeth, (1373), come with me to the land of Bakhtiari, translation and notes by Mehrab Amiri, Tehran, Sahand. [in Persian]
- Wilson, Arnold Talbot, (1363), Wilson's travel book / political and economic history of southwestern Iran, translated by Hossein Saadat Nouri, Tehran: Vahid, Ch2. [in Persian]
- Hollingbury, William, (1363), newspaper of Sarjan Malekum's trip to the Iranian court in 1799, 1800, 1801, translated by Amir Hoshang Amini, Tehran: Kitab Sera. [in Persian]
- Hedayat, Sadegh, (1378), folk culture of Iranian people, compiled by Jahangir Hedayat, Tehran, Cheshmeh, ch. 2. [in Persian]
- Charles-louis de Secondate Baron .The Pershen Letters trans .George R.Healy(Indianapolis:Hackett .1999) 42

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بازخوانی باورهای مذهبی ایلات لر از منظر سفرنامه‌های خارجی دوره قاجاریه

سید محمد رحیم ربانی زاده*

مرضیه قاسمی راد**

چکیده

مقاله حاضر بر آن است، تا با روش توصیفی، تحلیلی و بنا بر گزارش سفرنامه نویسان خارجی دوره قاجاریه، باورها و اعتقادات ایلات لر را بررسی نماید و به این سؤال پاسخ دهد که رویکرد سیاحان خارجی به باورهای مذهبی ایلات لر بر مبنای چه ذهنیتی صورت بندی شده است و این روایت‌ها تا چه حدی با واقعیت خارجی انطباق دارد؟ مدعای این پژوهش بر این است که تفاوت جهان بینی مسیحیان با مسلمانان موجب گردید سیاحان درک درستی از باورها و عقاید لرها نداشته باشند.

یافته‌ها و و برخی از نتایج پژوهش حاکی از این است که سیاحان هر چند به عقاید و باورهای دینی مردم تا اندازه‌ای توجه کرده اند اما با توجه به تفاوت‌های فرهنگی و دینی فاحشی که میان مسلمانان و مسیحیان وجود داشت و از سوی دیگر ماموریت‌های سیاسی آنان از طرف برخی دولت‌ها باعث شده تا با زاویه و عینک مامور سیاسی به قضیه نگاه کنند به همین سبب نتوانند عقاید دینی ایلات لر را به خوبی بازنمایی کنند، بنابراین بیشتر به بازخورد برخی از باورها مانند فرقه یارسان‌ها توجه کرده اند.

کلیدواژه‌ها: قاجاریه، سفرنامه‌های خارجی، باورها، ایلات لر، سفرنامه‌نویسان.

* استادیار تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
mrrabbanizadeh@gmail.com

** کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، تهران، ایران، Marzieghasemirad@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۳۰

۱. مقدمه

زندگانی عشایری و کوچ نشینی یکی از گونه های عمده زندگانی بشر در طول تاریخی بوده است که عوامل جغرافیایی نقش خاص و بارزی در آن داشته است. از آنجاییکه زندگانی کوچ نشینی برخلاف شهر نشینی و یکجا نشینی نیازمند تغییر مکان و ملزم به کوچروی هستند، از نظر فرهنگی و فکری بیشتر در گیر امور روزانه و معمولی زندگانی می باشند و فرصت چندانی برای تعمق در موارد مذکور را ندارند و سختی نوع معیشت ذهن آنها را متوجه آن کرده است. با این حال در مواردی در بعضی از مناطق جهان، اینان نقش قاطع و بارزی در امور نظامی و سیاسی ایفا کرده اند و موجب سرنگونی حکومت ها، دولت ها و امپراطوری های شده اند و طرفی خود بانی باعث و بانی بسیاری از امپراطوری های جهان شده اند. اما بطور کلی برخلاف دست مایه سیاسی و نظامی، دستاوردهای فرهنگی و مذهبی آنها ناچیز بوده است و بیشتر در این امور به موارد سطحی و ملموس توجه خاصی می نمایند و چندان در عمق مطالب و موارد دینی و فرهنگی ورود پیدا نمی کنند. دین و مذهب در زندگانی عشایر و کوچ نشینان بیشتر سطحی و ظاهری و تحت تأثیر موارد ملموس و زندگانه روزانه است و اغلب به نماد های از طبیعتی که بیشتر با آنها سر و کار دارند، علاقه مند می گردند و در زندگانی فردی و جمعی آنها نوعی نمادهایی از تابو و توتم مشاهده می گردد. عشایر و مردمان کوچرو تعامل و مناسبات خاصی با دین و مذهب برقرار می کنند و از آنجاییکه از مکتب و مدرسه و وعظ و خطابه به دور هستند، بناچار باروهای دینی و مذهبی آنها بر اساس همان طبیعت و نمادهای آن شکل می گیرد یا از آن بسیار تأثیر می پذیرند.

زندگانی ساده عشایر و نوع معیشت آنها از قدیم الایام توجه مورخان و محققان را به خود جلب کرده است، لذا مورخان متقدم بخصوص در دنیای اسلام گاهی با تفصیل زندگانی و نحوه و نوع معیشت آنها را مورد بررسی قرار داده اند، از جمله مسعودی بطور نسبتاً مفصل از شیوه معیشت قبایل یاد می کند و هر چند بیشتر منظوری قبایل عرب است اما به سایر قبایل و عشایر هم توجه کرده است و تفاوت فرهنگی و فکری و نگرشی آنها را بیان کرده است، همین مطلب دستمایه ابن خلدون شد تا زندگانی عشایری را در قالب یک گونه ای از تمدن تحت عنوان عمران بادیه نامگذاری کند و طی گفتارهایی نسبتاً مفصل به این رویکرد و کارکرد آنها پردازد که چگونه آنها نابود کننده حکومت ها و دولت ها هستند و چگونه خود نیز به همان سان نابود می گردند.

اما در ایران نیز بسان سایر مناطق جهان بخاطر بافت جغرافیایی آن، زندگانی عشایری و کوچ نشینی از قدیم الایام تاریخی به درازای تاریخ ایران وحتى تا کنون دارد. هرچند قبایل ساکن در ایران بخاطر کوچ نشینی دو مکانی یعنی ییلاق و قشلاق (رفت و برگشت) در مناطق خاص جغرافیایی از قدیم الایام ساکن بوده اند و نوعی زندگانی ییلاق و قشلاق ثابت و چرخشی بر اساس فصل دشاتند را تجربه می کردند، و همین باعث شده است تا حداقل معیشت آنها در همان رفت برگشت تأمین گردد و نیاز مند کوچ های دور و دراز نگردند و یا اینکه به مناطق دوتر دستهاجرت نمایند، لذا در مجموع اینگونه زندگانی عشایری کمتر دستخوش تغییرات می گردید و بیشتر زندگانی چرخشی فصلی - طبیعت داشتند، لذا با وجود آنکه سرزمین ایران بارهای مورد حمله قبایل ترک، ترکمن و مغول گردید و بارها آنها حاکمیت های طولانی در ایران ایجاد کردند، قبایل ایرانی لر چنین نقشی جز در ایام سقوط صفویه، دوره حاکمیت افشار، بخصوص زندیه ایفا نکردند و همچنین بخاطر نقش آنها در دوره افشاریه و زندیه بطور طبیعی در دوره قاجار وحتى انقلاب مشروطیت نقش خاصی ایفا کردند. همین موجب شد تا در عصر قاجار ایلات لر مورد توجه حاکمیت قاجار باشد و به همان نسبت توجه دولت های اروپایی را به خود جلب کردند و با گذر روزگار ملاحظات و بررسی های آنها بیشتر شد و سیاحان اروپایی راهی بلاتد لر نشین شدند و مشاهدات خود را در قالب سفرنامه و گزارش های مسافرتی به رشته تحریر در آورزند. البته بیشتر اینان گویا مأمور سیاسی و یا دارای منویات سیاسیبودند و لذا نباید تصور کرد که گزارشی های آنها با دقت خاصی تهیه شده است و این گزارشها بیشتر حالت مشاهده ای گذار دارد و به همان نسبت سطحی به نظر می رسد.

دین و مذهب در الگوی رفتاری و عقیدتی عامه مردم جوامع ایلی و عشیره ای عملکرد و نمودی خاص داشته است. مذهب ایلات، آمیزه ای از برخی آموزه های اسلامی و بقایای تفکرات و تلقی ها و باورهای دیرینه سنتی ایرانی است. شیوه ی نگرش به پدیده های دینی و طرز تلقی آن ها از دین در این جوامع، متناسب با همان جامعه و همساز با فرهنگ مردم آن است. تقدیس برخی پدیده های طبیعی مانند چشمه، درخت و باور به قداست آن ها و رابطه نهانی آن ها با عالم ماورائی، بخشی از جهان بینی و عقاید مذهبی مردم ایلی - عشیره ای را شکل می دهد که در مجموعه ی مناسک و رفتارهای آیینی - مذهبی آن ها آشکار می گردد. اگرچه در میان علمای اسلام طلسم و جادو و باورهایی از این دست، بیرون از قداست دین و در تقابل با آن نگریسته می شود، اما بسیاری از اعمال و

رفتارهای خرافی و دینی مردم جوامع سنتی به ویژه جوامع ایلی و عشیره ای چنان با هم درآمیخته است، که تفکیک این دو اگر محال نباشد، لاقلاً بسیار دشوار است. به نظر می‌رسد به علت همین تفاوت فرهنگی و مذهبی که وجود داشت حتی برخی سیاحان ایرانی که به کشورهای اروپایی سفر می‌کردند نوشته‌اند «باید بدانی اکنون نمی‌توانم با آگاهی کامل از رفتار و عادت‌های اروپاییان برایت سخن بگویم چرا که خودم نیز، جز برداشتی ناچیز از آنان، چیزی در چنته ندارم تا این لحظه فقط فرصت کرده‌ام متحیرشوم» (سهرابی، ۱۴۰۰، ۱ و Louis.1999.42) زمانی که ما از دین و فرهنگی شناخت کاملی به دست نیاوریم نمی‌توانیم به درستی در مورد دین و مذهب آنان قضاوتی بکنیم.

با همین ذهنیت هم در دوره قاجار به خیل عظیمی از سیاحان و متولیان دولت‌ها روانه ایران شدند، و پاره‌ای از آنها شرح آنچه را که در طی سفر مشاهده کرده بودند و یا شنیده بودند یادداشت می‌کردند که در قالب سفرنامه به تبع در می‌آمد. سیاحان پاره‌ای از ابعاد زندگی ایرانیان مخصوصاً باورها و عقاید دینی آنها، را به نگارش در آوردند. یکی از مناطقی که از نظر سفرنامه نویسان به دور نمانده است مناطق لر نشین بوده است که سیاحان در جریان سفر خویش و تعاملاتی که با لرها داشته‌اند، گزارش‌هایی از باورهای مذهبی را نقل کرده‌اند و عمده بازتاب وضعیت معیشتی و عقیدتی ایلات لر در سفرنامه‌ها به این مسئله بر می‌گردد که بر سر راه کاروانهایی که از جنوب به مرکز و پایتخت یعنی تهران ختم می‌شد قرار گرفته بودند.

در خصوص پیشینه تحقیق در این موضوع به مواردی مانند نقش و جایگاه زن در ایل بختیاری در دوره قاجار از دیدگاه سیاحان اروپایی در مجله پژوهش‌های تاریخی چاپ شده است و مقاله علمی پژوهشی نگارندگان تحت عنوان بازتاب زندگی اجتماعی و هویت زنان ایل بختیاری بر اساس سفرنامه‌های خارجی‌ان دوره قاجاریه انجام شده است که در برخی از موارد به نوع نگرش مذهبی زنان اشاره شده است. که در خصوص دین در سفرنامه‌ها تحقیق جامعی انجام نشده است.

۲. باورداشتهای دینی ایلات لر^۱ از منظر سفرنامه‌نویسان خارجی دوره قاجاریه

آداب و مناسک دینی در هر جامعه‌ای می‌تواند برای افرادی که فرهنگ متفاوتی با آن جامعه دارند، جالب توجه باشد و کنجکاوی آنان را برای دریافت واقعیت برانگیزد. به

بازخوانی باورهای مذهبی ... (سید محمد رحیم ربانی زاده و مرضیه قاسمی راد) ۴۱۵

ویژه آن که در آن جامعه اعتقادات بر شئون اجتماعی و فردی مردم تأثیر بسیار زیادی داشته باشد. با توجه به آن که سیاحان اروپایی به علل مختلفی هر چه که از دیگران می‌دیدند یا می‌شنیدند، آن را ثبت می‌کردند، انتظار می‌رود به آداب و مناسک دینی ایلات لر، به عنوان مسلمانان پیرو مذهب تشیع، توجه ویژه‌ای مبذول داشته و در ثبت دیده‌ها و شنیده‌های خویش در سفرنامه‌ها اهتمام بیشتری داشته باشند.

راولینسون در خصوص اعتقادات بختیاری‌ها اظهار می‌دارد: بختیاری‌ها با وجود آن که مسلمان می‌باشند، چندان به امور دینی توجهی ندارند و حتی به تعالیم علی‌اللهی نیز اهمیت نمی‌دهند. (راولینسون، ۱۳۵۶: ۱۰۷) دالمانی نیز درباره باورهای دینی بختیاریها می‌گوید:

بختیاریان به طوری که مشهور است چندان از مذهب فراری نیستند. نظر به فقر عمومی و مخصوصاً سیار بودن و عدم ثبات در یک محل، مسجد قابل ملاحظه ندارند و برای عبادت کلبه‌های خشت و گلی بنا کرده‌اند که با حصیر فرش شده است. بدون اینکه بدانند ایمان و عقیده چیست به طور اجمال به بهشت و جهنم و قیامت و زندگی بعد از مرگ و وجود خدای واحد معتقدند و چنین می‌پندارند که خدا تجسم دارد و بر روی تختی نشسته و به اعمال دنیوی آنها رسیدگی می‌کند... برای پیغمبر اسلام احترامی قائلند و محمد و علی را بعد از خدا از حیث مقام در ردیف اول قرار می‌دهند. موسی را قانونگذار و عیسی را معالج امراض میدانند... به زیارت اماکن مقدسه راغبند و این عمل را واجب میدانند (دالمانی، ۱۰۲۸).

دوید (۱۸۴۰) که خود مسیحی مؤمن و مقید بوده در این باره پا را فراتر نهاده و بدون آن که به نقاط مختلف ایران سفر کرده باشد، معتقد بود که ایلات بختیاری چندان هم مومن و معتقد نیستند (دوید: ۳۰۴) هنری لایارد (۱۸۴۰) با ذکر این دلیل که برادر ایلخان مردی عیاش و باده خوار بوده و برخی از افراد لاقید نیز دور از چشم ملاهای متدین به شرب مشروبات الکلی مبادرت می‌کرده‌اند، بختیاری‌ها را نسبت به رعایت شعائر دین بی‌قید و بند دانسته است. به نظر می‌رسد با استقرای جزئی از یک موضوع و تعمیم ناروا به دنبال ادعای خود بودند جالب است که ایشان در ادامه نه تنها از حضور ملاهای متدین در ایل صحبت به میان آورده بلکه خاطر نشان می‌سازد ایلخان خود یک مسلمان به تمام معنی و در مسائل مذهبی بسیار دقیق و سختگیر بوده است. (لایارد، ۱۳۶۷: ۹۶-۹۹).

به نظر می‌رسد یکی از عواملی که احتمالاً سفرنامه نویس‌ها به دنبال آن بودند این بود که مذهب و باور تا چه اندازه در روحیه مبارزاتی این‌ها نقش‌دار همچین ویلسن (۱۹۰۷) گزارش می‌دهد که بختیارها در گذشته نسبت به احکام دینی بی‌تفاوت و یا حتی بی‌خبر بودند و اعتقادات آن‌ها در تعدادی عقاید خرافی و احترام به مردان مقدسی که به زیارت بقعه آنها می‌رفتند خلاصه می‌شد (ویلسن، ۲۶۵).

سیاحان مزبور در زمینه دین اسلام تخصصی نداشتند؛ احتمالاً مأموران سیاسی و یا بازرگانان و سیاحانی بودند که در تعقیب منویات دولت‌های متبوع خود به ایران سفر کردند. و بیشتر اهداف مد نظر را دنبال می‌کردند از طرفی آن‌ها از دیدگاه یک مسیحی به اعتقادات لرها نگاه می‌کردند؛ مسلم است که جهان بینی مسیحیان با مسلمانان متفاوت است. هم چنین تعمیم دادن جز به کل از نظر منطقی درست نمی‌باشد و این موضوع در گزارش‌های فوق کاملاً مشهود است.

دالمانی همچنین در خصوص دیگر باورهای ایلات لر می‌گوید اشخاصی که مقید به عبادت بودند، وضو می‌گرفتند و در ماه رمضان محرومیت‌های سختی را تحمل می‌کردند (دالمانی، ۱۳۳۵: ۸۷۵) در این میان خانم دوراند تنها نشانه‌ی عشق و محبت در لرستان را تعلق خاطر لرها نسبت به مراسم مذهبی ذکر کرده است. (دوراند، ۱۳۴۶: ۱۵۲)

لرها حتی در طرز معاشرت شان با اروپاییان نیز مسائل شرعی را رعایت می‌کردند تا آن‌جا که برخی از سیاحان، به ستوه آمده و زبان به شکوه گشودند. هوگو گروته می‌گوید: طبق معمول غذایم را در ظرف چوبی مخصوص می‌آورند، در حالی که همراهانم که همگی شیعه هستند، با هم از یک دیس غذا می‌خورند. زیرا معتقدند دست‌های من که مسلمان نیستم، غذاها را نجس می‌کند. (گروته، ۱۳۶۹: ۴۹) ویلسون که از آداب و رسوم محلی تبعیت می‌کرد و حتی بدون مترجم با افراد ایلات مختلف لرستان در ارتباط بود، می‌نویسد: هر چند لرها نیز مانند سایر ایرانی‌ها مهمان‌نواز هستند، اما چون در دین تعصب به خرج می‌دهند، وی را نجس می‌خواندند و در موقع معاشرت با او بسیار پرهیز می‌کردند. (ویلسون، ۱۳۶۳: ۱۸۶)

تعصب لرها نسبت به موازین دین اسلام چنان سیاح را آزرده خاطر ساخته که وقتی متوجه شد یکی از ریش سفیدان لرستان، برای مخالفت با انگلیسی‌ها گفته است که هر کس به این انگلیسی‌ها کمک کند برخلاف دیانت اسلام قدم برداشته است؛ بدون توجه به پیشینه فرهنگی و تمدنی سرزمین لرها به صراحت از واژه بی‌تمدن بهره‌جسته و ابراز می‌

بازخوانی باورهای مذهبی ... (سید محمد رحیم ربانی زاده و مرضیه قاسمی راد) ۴۱۷

کند: حشر و نشر با کسانی که بوی تمدن به مشامشان نرسیده، کار آسانی به نظر نمی‌رسد.
(ویلسون، ۱۳۶۳: ۳۲۵)

طبیعی است مأمور سیاسی که به دنبال کسب پایگاه برای دولت متبوع خود در میان ایلات و عشایر می‌گشت هر قوم و طایفه‌ای را که به درخواست وی پاسخ مثبت نمی‌دادند، پلید و واجد صفات غیر متمدن بخواند. و بیشتر به دنبال مطامع سیاسی خود بودند و وقتی

ویلسون حتی نظر متعادلی نسبت به لرها که وی را نجس می‌پنداشتند و با استناد به اصول اسلام با انگلستان مخالفت می‌کردند، نداشته است. از این رو بدون توجه به گزارش‌های اخیر، می‌گوید

لرها از اصول و مبادی تعلیمات اسلامی فوق‌العاده بی‌اطلاع هستند و مثل سایر مردم ایران، آنقدرها به آیین اسلام علاقه مند نیستند و هر وقت منافع مادی آن‌ها اقتضاء کند، به این آیین پشت پا می‌زنند (ویلسون، ۱۳۶۳: ۳۲۹)

در دوره‌ای که قاطبه اهالی ایران بی‌سواد و ناآگاه بودند؛ چگونه می‌توان انتظار داشت مردم ایلات با توجه به امکانات و شرایط زیست‌شان اطلاعات عمیقی نسبت به اصول و مبادی تعلیمات اسلامی داشته باشند. از این رو همان‌طور که خانم ژان دیولافوا گفته: وقتی یک نفر چادر نشین نام «الله» را به زبان آورد و در مواقع خیلی سخت هم «علی» را به یاری طلبد، گویی آن‌که حساب خودش را با خالق تسویه کرده است (دیولافوا، ۱۳۵۵: ۱۱۰) به عبارت بهتر نمی‌توان از مردمی چادر نشین، آن‌هم در زمانه‌ای با حاکمان ستمگر، توقع داشت برای اثبات اعتقادات خود، از مسائل خداشناسی و فیلسوف‌مآبانه سخن به میان می‌آوردند تا بیگانه‌ای با باوری متفاوت و دیدگاهی غرض‌آلود، قانع شود که آن‌ها مقید به دستورات دین مبین اسلام هستند.

سیاحان حتی تصویر روشنی از آداب و فلسفه فرایض دین اسلام، در مقابل دیدگان خوانندگان خود که آشنا با این دین نیستند، قرار ندادند. به عنوان نمونه برخورد هانری دآلمانی نسبت به مسئله روزه و وضو به طور سطحی و بدون تعمق بوده و به تشریح این فریضه نپرداخته است و نمی‌توان این نوع خوانش از روزه و وضو را دال بر ناآگاهی دالمانی گذاشت چرا که وقتی در یک جامعه دینی حضور پیدا کنید قاعدتاً نسبت به ارکان اصلی دینی آنها سوالاتی مطرح خواهد شد و به نظر می‌رسد درک وی از فلسفه روزه فقط ریاضت‌کشی روزه‌داران در مدت ماه رمضان بوده است؛ زیرا می‌گوید: بختیاری‌ها روزه

می‌گیرند و در ماه رمضان محرومیت‌های سختی را تحمل می‌کنند (دآلمانی، ۱۳۳۵: ۸۷۵) و یا درباره وضو گرفتن اشخاص مقید می‌نویسد: آن‌ها فقط چند قطره آب از آفتابه در کف دست می‌ریزند و تقریباً مانند گربه دست و صورت خود را شستشو می‌دهند. (دآلمانی، ۱۳۳۵: ۱۰۳۰) خانم مکین روز نیز که از آرزوی بی‌بی‌ها برای تشرّف به مکه صحبت به میان آورده، انگیزه آنان را برای شرکت در مراسم حج، کسب عنوان حاجیه خانم و علاقه به مسافرت و جهانگردی ذکر کرده است. (مکین روز، ۱۳۷۳: ۸۰-۸۱) گرچه نگاه سیاحان در برخی موارد درست بوده است. اما بعضاً نگاه سطحی و کلیشه‌ای که اینها به احکام اسلام داشته‌اند باعث شده است نتوانند انجام برخی امور دینی را عمیقاً به تصویر بکشند. و همین نوشته‌ها و منبع اصلی برای قضاوت در خصوص نگاه ناقص آنان برای شرق‌شناسان به باورهای مذهبی شده است.

۳. بازخورد باورهای یارسان‌ها در میان طوایف لر در سفرنامه‌ها

از جمله موضوعاتی که برخی از سفرنامه‌نویسان راجع به آن به تفصیل سخن گفته‌اند، گرایش بعضی از لرها به فرقه‌ی یارسان بوده است. ویلیام هالینگبری (William Hollingbery) ضمن آن که لک‌ها را پیرو فرقه‌ی علی‌اللهی دانسته، می‌نویسد: این فرقه از سوی سایر مسلمانان مطرود شناخته شده است و اگر اسرار فرقه مزبور آن‌گونه که گزارش داده‌اند، درست باشد برای بشریت اسباب شرم و ننگ خواهد بود. (هالینگبری، ۱۳۶۳: ۸۶)

خانم شیل در بررسی اطلاعات سیاح متذکر می‌شود اکنون دو طایفه سگوند و پاپی هیچگونه ارتباطی با اهل حق ندارند. شاهزاده احمد نیز مرکز فعالیت اهل حق نمی‌باشد و بدون شک مینورسکی شاهزاده احمد را با بابا بزرگ اشتباه گرفته است. نیز بیشترین پیروان فرقه‌ی علی‌اللهی را افراد طایفه‌ی لک ذکر کرده است. (شیل، ۱۳۶۸: ۱۵۴) وی می‌گوید: با این که معتقدان به این فرقه، کم و بیش در میان طوایف مختلف ایرانی وجود دارند، ولی هیچگاه دیده نشده که برخوردی از نظر طرز تفکر میان آن‌ها با دیگران پیش آمده باشد. آن‌ها از آن رو که علی‌اللهی‌ها در اغلب موارد معتقدات خود را به نحو آشکار بیان نمی‌کنند و همیشه سعی در هماهنگی با مذهب اکثریت مردم دارند. (شیل، ۱۳۶۸: ۱۵۶) گروه فیلی‌های پشتکوه را علی‌اللهی خوانده است و در توصیف اعتقاد آن‌ها می‌نویسد: در شب‌های خاص محافلی سرّی تشکیل می‌دهند و در میان خود، برای

بازخوانی باورهای مذهبی ... (سید محمد رحیم ربانی زاده و مرضیه قاسمی راد) ۴۱۹

کسانی که به مقام و مرتبه پیری رسیده اند، احترام فراوانی قائل می شوند و آنان را تجسم «الله» می پندارند و معتقدند که این تجسم یک هزار و یک بار تکرار خواهد شد و بر این پیرها، پیر دیگری ریاست دارد که به او «پیر بزرگ یا قطب» می گویند. (گروه، ۱۳۶۹: ۵۶)

راولینسون همه ی لرها را علی اللّهی خوانده است و خاطر نشان می سازد که این فرقه براساس اعتقاد به یک سلسله تناسخ و نیز برخی خرافات محلی که ریشه باستانی دارد، شکل گرفته است و پیروان آن، برای قرآن و پیامبر اهمیتی قائل نمی باشند و مراسم قربانی شان نیز به پیش از اسلام برمی گردد * (راولینسون، ۱۳۵۶: ۱۱۴) در این باره امان اللّهی مترجم سفرنامه راولینسون که خود از اهالی لرستان می باشد، اذعان می کند: لرها به طرز عجیبی به قرآن اعتقاد دارند و این ادعای راولینسون نادرست است و سیّاح دچار اشتباه شده که همه ی لرها را علی اللّهی خوانده است، زیرا فقط لره های لک زبان دلفان معتقد به مذهب علی اللّهی هستند. راولینسون، ۱۳۵۶: ۱۱۴) به نظر می رسد با توجه به باور عمیق لرها به قرآن و پیامبر حتی در میان کسانی که نماز نمی خوانند این ادعای سیّاح کاملاً نادرست است.

مینورسکی آورده است: اکثر لرها، خصوصاً طوایف سگوند، پاپی و بدرایی پیرو فرقه علی اللّهی هستند. یکی از پایگاه های مهم این فرقه آرامگاه شاهزاده احمد، پسر امام موسی کاظم (ع) می باشد که سیدهایی از طایفه پاپی تولیت آن را به عهده دارند. این سیدها عمّامه قرمز بر سر دارند و خاطره خرمیان را که پرچم قرمز داشتند، در ذهن انسان تداعی می کنند. (مینورسکی، ۱۳۶۲: ۲۷)

در نقد نظر سیّاح مذکور نظر دیگری مطرح است. لرها کسانی را که از امامزاده احمد مواظبت می کنند و عمّامه قرمز بر سر دارند، پاپی یا خادم می نامند و کلمه سید در مورد آنها به کار نمی رود. (امان اللّهی، ۱۳۷۰: ۵۵)

در بررسی اطلاعات سیّاحان متذکر می شود اکنون دو طایفه سگوند و پاپی هیچگونه ارتباطی با اهل حق ندارند. شاهزاده احمد نیز مرکز فعالیت اهل حق نمی باشد و بدون شک مینورسکی شاهزاده احمد را با بابا بزرگ اشتباه گرفته است.

۴. اماکن مقدس ایلات لر از منظر سفرنامه‌نویسان خارجی دوره قاجاریه

۱.۴ مساجد

مسجد یکی از مکان‌های مقدسی است که در جوامع اسلامی برای برپایی فرایض دینی وجود دارد. اما در گزارش سیاحان راجع به این موضوع ملموس نیز تناقض‌هایی دیده می‌شود. بارون دوید که در اوایل دوره قاجاریه به قلمرو بختیاری رفته است، می‌نویسد «در منطقه بختیاری به دلیل زندگی بیابانگردی، تعداد مساجد کم است یا اصلاً وجود ندارد؛ از این رو آن‌ها به زیارتگاه‌ها توجه دارند». (دوید، ۱۳۷۱: ۳۰۴) گزارش کرزن (۱۸۷۹) نیز بیانگر آن است که بختیاری‌ها مسجد نداشتند و مردم به مزار پیرهایشان می‌رفتند. (کرزن، ۱۳۶۲: ۲/۳۶۵) هانری دآلمانی خاطر نشان می‌سازد که فقر عمومی و سیار بودن بختیاری‌ها موجب گردید در دیار آنان مسجد وجود نداشته باشد و برای رفع این مشکل، کلبه‌های خشتی بنا می‌کردند و در آن به عبادت می‌پرداختند. (دآلمانی، ۱۳۳۵: ۱۰۴۰) البته گزارش کرزن توسط سیاحان بعدی نقض شده است. خانم مکین روز (۱۹۰۸) که حدود ده سال پس از کرزن به ایران سفر کرده است از این گفته‌ی وی که در بختیاری مسجد وجود ندارد، متعجب گشته و تصریح می‌کند: در بختیاری در هر دهکده‌ای یک مسجد وجود دارد. (مکین روز، ۱۳۷۳: ۷۶-۷۷)

البته آن‌چه موجب تناقض در گفتار سیاحان شده، آن است که هر کدام مطالب خود را بنا بر آن‌چه که در منطقه مورد بازدید خود دیده و یا بر اساس اطلاعات افرادی که در معرض ارتباط با آن‌ها بوده‌اند، گردآوری کرده‌اند؛ سپس آن‌را به دیگر مناطق تعمیم داده‌اند. ناگفته نماند احتمال آن نیز می‌رود افرادی که سیاحان را همراهی می‌کردند، اطلاعات نادرستی در اختیار آن‌ها قرار داده باشند و یا خود سفرنامه‌نویسان بنا بر ذهنیت‌های قبلی خود دچار اشتباه شده باشند. چنان‌چه دآلمانی که حدود پنج تا ده سال پیش از خانم مکین به میان بختیاری‌ها رفته از نبود مسجد خبر داده است. این در صورتی است که ساخت این همه مسجد در یک زمان کوتاه بعید به نظر می‌رسد. اما از آن‌جا که سیاح به ظاهر مسجد بیش از کاربری آن توجه کرده دچار اشتباه شده است؛ زیرا کلبه‌های خشتی که برای عبادت استفاده می‌شده، همان مسجد بوده و به علت فقر و سیار بودن با مساجد دیگر مناطق ایران متفاوت بوده است.

به عنوان نمونه خانم مکین روز از یک سو اظهار می‌دارد در بختیاری در هر دهکده‌ای یک مسجد وجود دارد و از سوی دیگر بختیاری‌ها را در زمره‌ی مسلمانانی می‌داند که

بازخوانی باورهای مذهبی ... (سید محمد رحیم ربانی زاده و مرضیه قاسمی راد) ۴۲۱

چندان به توحید و مبدأ و برپایی فرایض دینی پای بند نیستند و مانند اعراب قبل از اسلام به تقدیر و سرنوشت معتقد هستند (مکین روز، ۱۳۷۳: ۷۵)

مشاهده می شود نه تنها در برخی موارد گزارش سیاحان با یکدیگر همخوانی ندارد؛ بلکه در داده های یک سیاح نیز تناقض گویی هایی دیده می شود که داده های آنان را مورد شک و تردید قرار می دهد.

۲.۴ زیارتگاهها

برخی از سفرنامه نویسان بنا بر علاقه ای که به مکان های تاریخی داشته اند، بسیاری از اماکن مقدس را در سفرنامه ها توصیف کرده اند. بنا بر نظر راولینسون برخی از این مکان ها و آثار، برای مردم لرستان از قداست خاصی برخوردار بوده است. در بین مکان هایی که وی از آنها سخن گفته، می توان به قبری در سیروان اشاره کرد که الوار آن را قبر عباس بن علی (ع) می دانستند و از تمام نقاط لرستان برای زیارت به آن جا می رفتند. حال آن که سیاح خاطر نشان می سازد قبر عباس بن علی (ع) در کربلا قرار دارد. (راولینسون، ۱۳۵۶: ۱۰)

هم چنین از منطقه ای باستانی به نام تپه ی منجیق نام می برد، که بنا به عقیده لرها محلی بوده که نمرود حضرت ابراهیم را با منجیق به سوی آتش پرتاب کرد. (راولینسون، ۱۳۵۶: ۵۹)

وی در جای دیگر می نویسد: مزار سه برادر به نام شاهزاده احمد، سلطان احمد و سلطان ابراهیم از مکان های زیارتی لرها است. در میان آن ها سلطان ابراهیم که به بابا بزرگ معروف است، به عنوان یک قدیس در تمام لرستان پرستش می شود. (راولینسون، ۱۳۵۶: ۹۰)

مکان دیگری که بنا بر باور لرها قداست پیدا کرده، کتیبه بزرگی در کوه یافته است که شکل یک مرد و سگ روی آن نقش شده است. لرها این مرد را علی (ع) می دانستند؛ این در صورتی است که افراد فهمیده این باور را رد کرده و بر این عقیده اند که صخره به صورت طبیعی این شکل را به خود گرفته است. (راولینسون، ۱۳۵۶: ۹۶)

هم چنین در نزدیکی های الیستر یک سلسله کوه مرتفع قرار دارد که لرها معتقد هستند کشتی حضرت نوح پس از طوفان بر آن نشسته است. (راولینسون، ۱۳۵۶: ۹۸)

امان اللّهی ادعای راولینسون را درباره ی تقدس بابا بزرگ نزد الوار رد می کند و می نویسد: بابا بزرگ مورد پرستش طوایف لک زبان دلفان است و در سایر مناطق لرستان چندان به آن توجهی ندارند. (امان اللّهی: ۱۳۷۰: ۱۰۰)

به نظر می‌رسد برخی از سیاحان از طرفی راولینسون در میان الوار، زندگی نکرده است و این اطلاعات را از همراهان خود که با زندگی لرها آشنایی نداشته‌اند، کسب نموده است. ایشان بدون ذکر دلیل قانع‌کننده‌ای، هر باوری را که نزد تعدادی از افراد یک طایفه دیده یا شنیده به همه‌ی افراد آن طایفه و حتی قوم نسبت داده است. چنانچه در همین نوشتار ذکر آن رفت، طوایف لر لرستان را علی‌اللهی و لره‌های بختیاری را لاقید خوانده است. در صورتی که گزارش چریکف^۳ که نوشته است: هر کدام از طوایف لر، زیارتگاه خاص خود را دارند، (چریکف، ۱۳۵۸: ۱۱۰) قابل‌اعتمادتر به نظر می‌رسد. از طرفی چگونه ممکن است یک سیاح اروپایی آن هم مسیحی، از مکان واقعی قبر عباس بن علی (ع) اطلاع داشته باشد و یا لره‌های منطقه بختیاری، جنازه بعضی از خوانین را برای آن که در آن مکان مقدس به خاک سپرده شود، به کربلا می‌بردند (مکین روز ۱۳۷۳: ۸۰ و رایس، ۱۳۸۳: ۶۵)؛ اما لره‌های منطقه لرستان، راجع به زیارتگاه این شخصیت بزرگوار در عالم تشیع، مرتکب اشتباه شده باشند.

در میان زیارتگاه‌های لرستان، امامزاده احمد نظر بسیاری از سیاحان را به خود جلب کرده است. این امامزاده مهم‌ترین زیارتگاه قلاوندها در منطقه بالاگریوه است که زائران بسیاری دارد. در دوره قاجاریه، خادمان این امامزاده دستار سرخ به سر می‌بستند و مانند سادات محترم بودند. (ادموندز، ۱۳۶۲: ۷۶) ویلسون با این تصور که امامزاده محل زیارت دردمندان است، (ویلسون، ۱۳۶۳: ۱۹۹) با حوصله نحوه‌ی زیارت این امامزاده را برای خوانندگان سفرنامه‌اش، توصیف کرده است. اما آن چه در این میان موجب حیرت سیاح گردیده، توقعاتی بود که زوار از امامزاده داشتند. وی به استغاثه زائری اشاره می‌کند که به امامزاده التماس می‌کرد تا واسطه شود که خدا به او یک فرزند پسر عنایت کند. (ویلسون، ۱۳۶۳: ۱۸۷-۱۸۸) طبیعی است که انجام مناسک مذهبی شیعی، هم چون زیارت بقاع متبرکه، موجب حیرت یک فرد غیر شیعی گردد. چنانچه بسیاری از عقاید و مناسک مسیحیان نیز در نظر شیعیان ممکن است حرکاتی بی‌معنی یا خرافی جلوه‌گر شود. هم چنین سیاح می‌گوید: متوجه امامزاده‌ای در قلمرو بختیاری‌ها نشده‌ام (ویلسون، ۱۳۶۳: ۱۹۹) این در صورتی است که خانم دیولافوا خبر داده است: بختیاری‌ها هم در بیلاق و هم در قشلاق زیارتگاهی به نام مقبره دانیال دارند. اما ملأهای شوشتر فقط برای قبری که در شوشتر واقع است، به عنوان مقبره دانیال اصالت قائل هستند. (دیولافوا، ۱۳۶۱: ۱۵۳).

۵. باورهای خرافی ایلات لر از منظر سفرنامه‌نویسان

نگاه مختصر به تاریخ زندگی انسان نشان می‌دهد که پیدایش خرافات ناشی از هراس‌های انسان از اوضاع مادی و روحی پیرامون اوست و این اندیشه‌های خرافی در طول سال‌ها سینه به سینه، به نسل‌های بعدی منتقل شده و چنان در تاروپود افکار و فرهنگ مردم جای گرفته است که به سختی می‌توان برای آن حد و مرزی قایل شد و یا به طور مشخص به تفکیک و مرزبندی آن پرداخت. از طرفی عمومیت این باور که در زندگی انسان موجوداتی نامرئی دخالت دارند که اسباب خوشبختی یا بدبختی هستند، از عقاید بسیار کهن و جزئی از اعتقادات دینی و اسطوره‌ای اقوام و ملل قدیم و جدید است که تا به امروز به اشکال گوناگون به جای مانده است. در این میان سرزمین ایران که چندین قرن از تاریخ را پشت سر دارد، همواره مانند کاروان‌سرای بوده که قافله‌های بشری چون کلدانی، آشوری، یونانی، رومی، یهودی، ترک، عرب و مغول هر از گاهی در آن بار انداخته و یا با هم ارتباط داشته‌اند. بدون شک این گونه ارتباطات در انتقال افکار و باورهای خرافی بی‌تأثیر نبوده است. البته گناه رواج خرافات در ایران را نمی‌توان به طور کلی به گردن ملل و اقوام دیگر انداخت، بلکه بسیاری از این خرافات میراث دوران باستانی همین کشور بوده که یا به صورت کامل و یا تغییر یافته، به نسل‌های بعد به ارث رسیده است. (شعر بافیان، ۱۳۸۳: ۲۱-۲۳)

لایارد آن‌جا که از دیدار خود با زنان قلعه و سیاه‌چادر اطراف آن صحبت به میان آورده، گریزی به خرافاتی بودن آنان زده و می‌نویسد: این زنان نه تنها برای معالجه بیماریشان از وی تقاضای تجویز دارو می‌کردند، بلکه خواهان تجویز دارویی نیز بودند که محبت و دوستی همسرشان را جلب کند و آنان را از آزار و اذیتشان حفظ نماید. هم‌چنین با در اختیار گذاردن طلسم و افسون، آن‌ها را قادر سازد تا صاحب‌بچه‌های بیشتری شوند. (لایارد، ۱۳۶۷: ۷۴) هم‌چنین لایارد دعانویسی در در قطعه‌های بسیار کوچک را که لرها دست‌نویس کرده و آن‌ها را به عنوان شیء عزیز و مقدس با خود همراه داشتند، طلسم و تعویذ فرض کرده است. (لایارد، ۱۳۶۷: ۷۴) بابت و هوسه^۴ بختیاری‌ها را به علت آن‌که به خواب، چشم‌زخم و دیوانه‌گشتن و انواع طلسم و ادعیه را برای جلب محبت همسر و دفع شر رقیب و حسود برگردن خود می‌آویختند، بسیار خرافی خوانده‌اند. (بابت و هوسه، ۱۳۶۳: ۶۳-۶۴) سیاحان اخیر، وقتی زنان بختیاری از آنان تقاضای طلسم و دعا کردند، روزنامه‌های کهنه را در اختیارشان گذاردند و به عنوان اجرت، سکه‌ها و

مهره های قدیمی دریافت نمودند. (بابن و هوسه، ۱۳۶۳: ۶۳-۶۴) خانم ایزابلا بیشوپ^۵ نیز هم چون بابن و هوسه، اظهار می دارد: بیشتر مردم بختیاری به وجود ارواح خبیثه و همزاد او اعتقاد دارند. از این رو بیشتر عارضه های روانی چون ترس و دلهره و... را به ارواح خبیثه نسبت می دهند و برای دفع آن از تعویذ استفاده می کنند. (بیشوپ، ۱۳۷۵: ۱۹۷) وی آداب و افکار خرافی در زندگی زناشویی بختیاری ها را، ناشی از رواج سنت چند همسرگزینی در جامعه ی بختیاری دانسته و خاطر نشان می سازد از نظر روانی، نظام تعدد زوجات خواه ناخواه حسادت و رقابت را در میان زنان، برای جلب توجه بیشتر همسرشان به دنبال خواهد داشت. (بیشوپ، ۱۳۷۵: ۱۰۷)

گزارش های فوق بیانگر آن است که این زنان زمانی به طلسم و تعویذ روی می آوردند که پی می بردند در دانش یا قدرت نظارت عملی شان نوعی کاستی وجود دارد. بنابر این طلسم و جادو نه تنها نیازهای شناختی این زنان را بر آورده می ساخت، بلکه به قلمرو احساسات آنان نیز راه پیدا می کرد و به نیازهای عاطفی شان نیز پاسخ مثبت می داد؛ به عبارت بهتر عملکردهای فرا طبیعی به آنان کمک می کرد تا اضطراب شان را کاهش دهند.

داده های سیاحان حاکی از آن است که لرها، برای معالجه برخی امراض، مانند بیماری صرع - که از آن تحت عنوان «مرض شیطانی» یاد می کردند - دستور العمل رمال ها و جادوگرها را به کار می بردند. (دیولافوا، ۱۳۵۵: ۱۲۳) هم چنین در منطقه بختیاری، اگر بیمار با دعا شفا نمی یافت در شب چهاردهم وی را از زیر شکم مجسمه شیرسنگی که روی قبر نصب شده بود عبور می دادند و در آن جا با خواندن ذکر برای وی آرزوی تندرستی می کردند. (بیشوپ، ۱۳۷۵: ۱۹۷) چه بسا می شد که این تلقینات در روح بیمار مؤثر می افتاد و معالجه می شد. (دآلمانی، ۱۳۳۵: ۱۳۰۸) اگر چه عقل سلیم اصل مطلب این اعتقادات را به عنوان یک باور درست رد می کند، ولی به علت اعتقاد زیاد مردم و کثرت استعمال و اقدام به انجام آن برخی مواقع - شاید هم به صورت تصادفی - موضوع به حقیقت می پیوسته است.

از جمله کاربردهای دیگر طلسم آن بود که هرگاه زنان لر، مشتاق بازگشت همسرشان به خانه بودند، طلسمی را که روی آن دعا نوشته شده بود، به یک نعل اسب وصل می کردند و آن را در آتش می انداختند. (ادموندز، ۱۳۶۲: ۱۲۱) طولانی شدن سفر و اشتیاق بازگشت مسافر، خویشاوندان وی را وادار به تدبیر سازی هایی می کرد که مرسوم ترین آن

بازخوانی باورهای مذهبی ... (سید محمد رحیم ربانی زاده و مرضیه قاسمی راد) ۴۲۵

نعل در آتش انداختن بوده است. شاید فلسفه نهفته در این کار آن باشد که وقتی چهار پا بر سطح داغ قرار می‌گیرد بی‌قرار شروع به دویدن می‌کند، از این رو آتش زدن نعل، موی و پر را موجب بی‌قراری و پریشانی خاطر فرد می‌داند. (خرم آبادی، باجلان فرخی و کیایی، ۱۳۵۸: ۵۹)

البته این باور مختص زنان لر، آن هم در دوره قاجاریه نبوده است؛ چنان که هدایت در باورهای خرافی می‌گوید: ایرانیان برای جلب محبت، نعل در آتش می‌گذارند (هدایت، ۱۳۷۸: ۸۳) و حافظ نیز قرن‌ها پیش از دوره قاجاریه، به رواج این باور در نزد ایرانیان اشاره کرده است.

در نهران خانه‌ی عشرت صنمی خوش دارم / کز سر زلف و رخس نعل بر آتش دارم

اگر چه سیاحانی هم چون لایارد و بیشوپ از خرافاتی بودن بختیاری‌ها سخن رانده‌اند، کوپر^۶ اظهار می‌دارد: بختیاری‌ها مسلمان هستند و کمتر به خرافات و اراجیف معتقد می‌باشند. (کوپر، ۱۳۳۴: ۴۷) این تناقض‌گویی‌های سیاحان خود بیانگر آن است که باورهای مردم یک جامعه، برای بیننده‌ای بیگانه، آن هم در عبوری گذرا قابل فهم و توصیف نیست.

داده‌هایی که بنا بر گزارش سیاحان فهرست شده اهمیت باورداشت‌ها و عملکردهای فراطبیعی را در میان ایلات لر آشکار می‌سازد. تا آن جا که می‌توان گفت: بر اساس پندار آن‌ها نیروهای فراطبیعی در سرنوشت انسان تأثیر گذارند و طلسم قدرت سلطه بر این نیروها را به انسان عرضه می‌دارد. در اینکه باورهای خرافی از هر لحاظ خام و غیر علمی به نظر می‌رسند، شکی نیست؛ ولی همین معتقدات گاه حاصل بصیرت‌ها و نگرش‌هایی عاطفی و پر تحرک است. بالاتر از همه، این باورها بیانگر اعتقادی است که به موجب آن عالم وجود، برخلاف آن چه در ظاهر به نظر می‌رسد، ماهیتی غامض‌تر و اسرار آمیز تر دارد؛ اعتقادی که نه فقط دیانت‌های بزرگ جهانی، بلکه دانش امروزی نیز بدان پایبند است. (گرهارد لنسکی و جین لنسکی، ۱۳۶۹: ۱۸۰).

۶. باورهای توتمی و شمینی نزد ایلات لر در سفرنامه‌ها

برخی از اعتقادات و باورهای ایرانیان، ریشه در تاریخ تمدن و فرهنگ ایران باستان دارد که پس از گرایش مردم ایران به دین اسلام، با تغییر شکل به قوت خود باقی مانده است. به عنوان نمونه در بین حیوانات، شیر به جهت خصوصیت‌های بارز و کم نظیرش از دیر باز

مورد توجه همه اقوام بوده و در باور همه ی آن ها جایگاه ویژه ای داشته است. در میان اقوام ایرانی، شیر نزد بختیاری ها جایگاه ویژه و چهره ای مأنوس تر دارد. تا آن جا که مرسوم بوده بر مزار مردان نامی خود، که در دلاوری و شجاعت بی همتا و مشهور بوده اند، مجسمه سنگی از شیر بگذارند.

بارون دوبد که از نزدیک شیرهای سنگی روی قبور بختیاری ها را دیده است، اظهار می‌دارد: احتمالاً به کار بردن شیر به عنوان مظهر محبوب نزد ایرانیان، به تاریخ فتوحات اعراب باز می‌گردد. زیرا بنابر نظر پیامبر، علی (ع) را شیر خدا می‌دانند؛ حال آن که پیروان زرتشت شیر را در رأس جانوران ناپاک به شمار می‌آوردند. (دوبد، ۱۳۷۱: ۲۵۰) لایارد سیاح همزمان دوبد علاوه بر آن که از وجود چنین مجسمه هایی در قبرستان بختیاری ها خبر داده است، (لایارد، ۱۳۶۷: ۱۱۰) از عقیده ای در میان لرها پرده بر می‌دارد که به نظر می‌رسد آن ها برای این حیوان نیروی تعقل و انتخاب قائل بوده اند. بنا به عقیده لرها شیرها به دو نوع مسلمان و کافر تقسیم می‌شوند. شیرهای نوع اول به رنگ گندمگون و زرد روشن و نوع دوم قهوه ای با یال و پشت سیاه می‌باشند. اگر کسی مورد حمله شیر مسلمان واقع شود، باید کلاه خود را از سر بردارد و در نهایت ادب و خضوع او را به نام علی قسم دهد که وی را ببخشد. در این صورت شیر مسلمان از حمله به وی منصرف می‌شود. اما شیر کافر به اینگونه تقاضا توجهی ندارد. البته سیاح متذکر شده است: معمولاً شیرهای زرد ماده و شیرهای قهوه ای نر می‌باشند. (لایارد، ۱۳۶۷: ۱۳۷)

نسبت دادن شیر به حضرت علی (ع) از تأثیراتی است که با پذیرش اسلام در باورها رخنه کرده است و احتمالاً جایگزین شخصیتی دینی قبل از خود شده است. زیرا تندیس‌های شیر سنگی که از دوران باستان به یادگار باقی مانده اند، نشانگر آن هستند که شیر از دوران قبل از اسلام سمبل شجاعت مردم این سرزمین بوده است.

بنابر نوشته ویلسون، طوایف لر دلفان، قطع شاخه ی درختان مناطق خشک و بی آب و علف را حرام می‌دانستند و در موقع بروز خطر پیرامون اینگونه درخت ها جمع می‌شدند و به شاخه ی آن ها دخیل می‌بستند. (لایارد، ۱۳۶۷: ۱۹۹ - ۲۰۰) همچنین وی درباره تجسد ارواح حیواناتی همچون پلنگ نزد لرها، بدین شکل گزارش می‌دهد که

... بختیاریها میگفتند این حیوان به علت اینکه روزی خود یک زن بوده و سپس تبدیل به پلنگ شده‌است، هیچگاه به زنان آسیبی وارد نمی‌کند. آنها داستان تبدیل شدن این زن به پلنگ را اینگونه تعریف می‌کنند. یک روز زنی نزد حضرت علی رفت و به آن

بازخوانی باورهای مذهبی ... (سید محمد رحیم ربانی زاده و مرضیه قاسمی راد) ۴۲۷

حضرت گفت که شوهر ندارم، دستور بفرمایید برایم شوهری پیدا کنند. امام دستور دادند تا او را به عقد مردی در آوردند. یک ماه بعد زن دوباره نزد امام برگشت و گفت که نمیتواند به دلایلی با این مرد زندگی کند. امام بار دیگر به یاران خود فرمودند تا او را به ازدواج مرد دیگری درآورند، اما این عمل زن چندین بار دیگر نیز تکرار شد و به بهانه های مختلف از حضرت علی تقاضا میکرد که او را به عقد مرد دیگری درآورند. سرانجام بار آخر حضرت رو به آن زن کردند و فرمودند که شما یک موجود اصلاحناپذیر هستید و باید همیشه به شکل یک پلنگ باقی بمانید. بلافاصله آن زن به شکل یک پلنگ تبدیل شد. از آن زمان به اعتقاد این مردم هر گاه پلنگ با یک زن مواجه شود به آرامی از کنار او می گذرد. (ویلسن، ۱۳۶۳: ۲۶۱)

و یا اینکه درباره پاره ای از پرندگان از جمله مرغ و خروس که قادر به پرواز نیستند ویلسن می نویسد:

... نقل شده است که وقتی خداوند به بعضی از حیوانات بال عطا کرد، همه پرندگان سعی داشتند بالهای خود را آزمایش کنند. بیشتر پرندگان گفتند این شاء الله ما فردا پرواز خواهیم کرد،

اما نوبت به مرغ و خروس که رسید از گفتن این کلمه خودداری کردند و گفتند ما فردا پرواز خواهیم کرد، بنابراین خداوند بر آنها غضب کرده و آنان را از نعمت پرواز محروم کرد (ویلسن، ۱۳۶۳: ۲۷۷)

و حتی درباره نقش لک لک ها در سعادت عمومی براین باور بودند که

... این پرنده (لک لک) از جنوب آفریقا و از راه مکه به این منطقه آمده و به همین دلیل کسی نباید آنها را اذیت کند. آنها همچنین اعتقاد داشتند که حاجی لکلک در هر خانه ای که لانه بسازد، صاحب آن خانه، ثروت زیادی به دست می آورد و در زندگی خوشبخت و سعادت مند خواهد... (ویلسن، ۱۳۶۳: ۶۰).

باور به تقدس برخی از درختان، حتی امروزه نیز در برخی از مناطق ایسل نشین و روستایی به قوت خود باقی مانده است. شاید از آن رو که باورها و اعتقادات در مورد برخی از گیاهان و جانوران به وابستگی انسان به طبیعت باز می گردد. بنابراین احتمال می رود بهترین تدبیر برای حفظ این موجودات این بوده که به دور آن ها هاله ای از افسانه و اسرار بکشند و آن را مقدس بشمرند. هم چنین به نظر می رسد که ایلات لر به این معرفت رسیدند که حیوانات و گیاهان دارای روحی فعال هستند که بر جریان وقایع و حتی بر اراده

انسان تأثیر گذارند. موضوعی که تایلر (Tyler) نخستین انسان شناس دینی از آن تحت عنوان آنیمیسیم یا جاندار انگاری یاد کرده و خاطر نشان می‌سازد که این باور در جوامعی وجود دارد که مردم خود را بخشی از طبیعت می‌دانند. (عسگری خانقاه و شریف کمالی، ۱۳۸۶: ۴۸۰).

۷. نتیجه‌گیری

با بررسی بازخوانی باورهای مذهبی ایلات لر یافته‌های پژوهش گویای این است که باورهای مذهبی ایلات لر مبتنی بر عقاید ماورایی و متافیزیکی بوده است که بعضاً آمیخته با خرافات و باور به نیروهای جادویی نیز شده است؛ بنابراین به زعم سفرنامه نویسان جامعه ایلات لر یک جامعه مذهبی بوده است بدین ترتیب فضای مذهبی جامعه ایلات لر باعث شده بود که مکان‌های خاصی مورد قداست واقع شوند و مردمان به زیارت و عبادت آنها بروند به گونه‌ای که نزد هر طایفه‌ای زیارتگاهی وجود داشته است که این مسئله در میان یارسان‌ها بیشتر به چشم می‌آید، همچنین باورهای خرافی یکی دیگر از وجوه باور مذهبی ایلات لر از نظر سفرنامه نویسان قلمداد می‌شود به صورتی که به تعبیر لایارد زنان ایلات لر به دعا نویسی و نگه داشتن آن نزد خود بسیار اعتقاد داشتند این بود که به جز دعا نویسی پاره‌ای از اشیاء را نزد خود نگه می‌داشتند که از آنها رفع بلا کند و یا اینکه زنان لر متوجه رمال‌ها می‌شدند باشد که بچه دار شوند و یا مهر شوهرانشان افزون یابد. اینکه به باور سفرنامه نویسان باوره‌های توتمی و شمنی نزد ایلات لر نیز مشاهده شده است چرا که بعضی حیوانات همچون لک لک و پلنگ مقدس پنداشته می‌شوند و یا برای درختان و گیاهان اهمیت خاصی قایلند، اما باید به این مهم اشاره کرد که هر چند سفرنامه نویسان پاره‌ای از مهمترین باورهای مذهبی ایلات لر را در آثارشان نقل کرده‌اند، باید گفت که خوانش و برداشت آنها متأثر از جهان بینی مسیحی و اروپایی آنها بوده است که باعث شده بعضاً نسبت به اعمال و کنش‌های مذهبی ایلات لر درک درستی نداشته باشند و از چرایی چنین آیین‌ها و کنش‌هایی ناتوان‌اند، لذا بعضی از فریضه‌های دینی مسلمانان همچون وضو، روزه، نماز و مسجد برای آنها امری غریبه است و همین بر نوع برداشت و روایت آنها از باورهای مذهبی ایلات لر تأثیر داشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در خصوص تقسیم بندی لركوچك و بزرگ و مناطق جغرافیایی آن ر. ک (امان اللهی بهاروند ۱۳۷۰، ص ۸۵-۸۲).
۲. آیین علی اللهی ها به «آیین حقیقت» یا «آیین یارسان» معروف است. این آیین برگرفته از عقاید و باورهای ایرانیان پیش از اسلام و عقاید و سنت های رایج میان غلّات - غلو کنندگان جاه و مقام علی(ع)- است. از این رو آن ها را علی اللهی هم می نامند. (بلوکباشی، ، ۱۳۸۲، ص ۹۵). ر. ک، طیبی، ۱۳۷۸، ص ۲۸۷).
۳. Churikor؛ سیاح روسی که از سال ۱۲۶۵ تا ۱۲۶۹ هـ. ق/ ۱۸۴۸ تا ۸۵۲ م. به عنوان رئیس کمیسیون حدود ایران و عثمانی، در ایران به سر می برد.
۴. Babin, Houssay؛ سیاحان فرانسوی که در سال ۱۳۰۳ هـ ق / ۱۸۸۵ م. با هدف انجام تحقیقات مردم شناسی، نژاد شناسی و باستان شناسی به ایران سفر کرده اند. (سی باین و فردریک هوسه، ، ۱۳۶۳، پیش سخن ص ص ۵-۶).
۵. Bishop, Isabella؛ سیاح انگلیسی که در سال ۱۳۰۸ هـ ق / ۱۸۹۰ م. از طریق بغداد وارد کرمانشاه شد و پس از دیدار از شهرهای تهران و اصفهان خود را به منطقه بختیاری رسانید. (ایزابلا لوسی (برد) بیشوپ، ۱۳۷۵، ص ۱۶).
۶. Cooper؛ کارگردان آمریکایی که در سال ۱۳۴۳ هـ. ق/ ۱۹۲۴ م. به منظور فیلمبرداری از کوچ یکی از قبایل، به سرزمین بختیاری سفر کرده بود. (مریان سی کوپر، ۴، ص ۱۵).

کتابنامه

- (۱۳۶۱)، سفرنامه مادام دیولافوا / ایران وکلده، ترجمه ی علیمحمد فره وشى، تهران، خیام، ج ۲.
- ابراهیمی، معصومه و پیمان متین (به سرپرستی)، (۱۳۸۸)، لرها / اقوام ایرانی، تهران، امیرکبیر.
- ادموندز، سیسیل جان و کلمنت اوگاستس دوید و ولادیمیر مینورسکی، (۱۳۶۲)، دو سفرنامه درباره لرستان همراه با رساله لرستان و لرها، مترجمان سکندر امان اللهی بهاروند و لیلی بختیار، تهران، بابک
- اسدیان خرم آبادی، محمد، محمد حسین باجلان فرخی و منصور کیایی، (۱۳۵۸)، باورها و دانسته ها در لرستان و ایلام، تهران، مرکز مردم شناسی ایران و وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- امان اللهی بهاروند، سکندر، (۱۳۷۰)، قوم لرها / پژوهشی درباره پیوستگی قومی و پراکنندگی جغرافیایی لرها در ایران، تهران، آگاه.

۴۳۰ جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

بابن، سی و فردریک هوسه، (۱۳۶۳)، *سفرنامه جنوب ایران*، ترجمه و تعلیقات محمد حسن خان اعتماد السلطنه، مصحح میرهاشم محدث، تهران، دنیای کتاب.
بلوکباشی، علی، (۱۳۸۲)، *جامعه‌ایلی در ایران*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
بیشوپ، ایزابلالوسی (برد)، (۱۳۷۵)، *از بیستون تا زردکوه بختیاری*، ترجمه ی مهرباب امیری، تهران، سهند و آنزان.

تحقیقات

چریکف، واسیلی ایوانوویچ، (۱۳۵۸)، *سیاحتنامه مسیوچریکف*، ترجمه ی آبکار مسیحی، به کوشش علی اصغر حسن تبار عمران، تهران، امیرکبیر.
دآلمانی، هانری رنه، (۱۳۳۵)، *سفرنامه از خراسان تا بختیاری* مشتمل بر طرز زندگی، آداب و رسوم، *اوضاع اداری، اجتماعی، اقتصادی، فلاحتی و صنایع ایران از زمان قدیم تا پایان سلطنت قاجاریه*، ترجمه ی علممحمد فره وشی، تهران، ابن سینا و امیرکبیر.
دوید، کلمنت اوگاستس، (۱۳۷۱)، *سفرنامه لرستان و خوزستان*، ترجمه ی محمد حسین آریا لرستانی، تهران، علمی و فرهنگی.
دیوراند، ای، آر، (۱۳۴۶)، *سفرنامه دوراند*، ترجمه ی علی محمد ساکی، خرم آباد، کتابفروشی محمدی.
دیولافوا، ژان، (۱۳۵۵)، *سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستانی شوش ۱۸۱۶-۱۸۱۴*، ترجمه ی ایرج فره وشی، تهران، دانشگاه تهران.
راولینسون، هنری کرزیک، (۱۳۵۶)، *سفرنامه هنری راولینسون به لرستان، خوزستان، بختیاری*، ترجمه ی سکندر امان اللهی بهاروند، خرم آباد، انجمن ادب و قلم.
رایس، کلارا کولیور (هوموند)، (۱۳۸۳)، *زنان ایران و راه و رسم زندگی آنان*، ترجمه ی اسدالله آزاد، تهران، کتابدار.
سهرابی، نغمه، (۱۴۰۰) *بازخوانی سفرنامه های اروپایی ایرانیان در عصر قاجار*، ترجمه: محمد سروی زرگر، تهران نشر مرکز.
شعر بافیان، حمید رضا، (۱۳۸۳)، *باورهای عامیانه در ایران به گزارش سیاحان غربی*، مشهد، محقق
شیل، مری لئونورا (وولف)، (۱۳۶۸)، *خاطرات لیدی شیل*، همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه، ترجمه ی حسین ابوترابیان، تهران، نو، چ ۲.
طیبی، حشمت الله، (۱۳۷۸)، *مبانی جامعه شناسی و مردم شناسی ایلات و عشایر*، تهران، دانشگاه تهران، چ ۳.

بازخوانی باورهای مذهبی ... (سید محمد رحیم ربانی زاده و مرضیه قاسمی راد) ۴۳۱

- عسگری خانقاه، اصغر و محمد شریف کمالی، (۱۳۸۶)، *انسان شناسی عمومی*، تهران، سازمان تدوین و مطالعه کتب علوم انسانی دانشگاه ها، ج ۴.
- کرزن، جورج ناتانیل، (۱۳۶۲)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه ی غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، علمی و فرهنگی، ج ۲، ج ۱، ۲.
- کریمی، اصغر، (۱۳۶۸)، *فر به دیار بختیاری*، تهران، فرهنگسرا.
- کوپر، مریان سی، (۱۳۳۴)، *سفری به سرزمین دلاوران*، ترجمه ی امیرحسین ظفر ایلخانی بختیاری، تهران، امیرکبیر و فرانکلین.
- گروته، هوگو، (۱۳۶۹)، *سفرنامه گروته*، ترجمه ی مجید جلیوند رضایی، تهران: مرکز.
- لایارد، اوستن هنری، (۱۳۶۷)، *سفرنامه لایارد / ماجراهای اولیه در ایران*، ترجمه ی مهرباب امیری، تهران، وحید.
- لایارد، اوستن هنری و دیگران، (۱۳۷۱)، *سیری در قلمرو بختیاری و عشایر بومی خوزستان*، ترجمه و حواشی مهرباب امیری، تهران، فرهنگ سرا (پساوی).
- لنسکی، گرهارد و جین لنسکی، (۱۳۶۹)، *سیر جوامع بشری*، ترجمه ی ناصر موفقیان، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- مکین روز، الیزابت، (۱۳۷۳)، *بامن به سرزمین بختیاری بیایید*، ترجمه و حواشی از مهرباب امیری، تهران، سهند.
- ویلسن، آرنولد تالبوت، (۱۳۶۳)، *سفرنامه ویلسن / تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران*، ترجمه ی حسین سعادت نوری، تهران: وحید، ج ۲.
- هالینگبری، ویلیام، (۱۳۶۳)، *روزنامه سفر هیئت سرجان مالکم به دربار ایران در سالهای ۱۷۹۹، ۱۸۰۰، ۱۸۰۱*، ترجمه ی امیرهوشنگ امینی، تهران: کتاب سرا.
- هدایت، صادق، (۱۳۷۸)، *فرهنگ عامیانه ی مردم ایران*، گردآورنده جهانگیر هدایت، تهران، چشمه، ج ۲.

Charles-louis de Secondate Baron .The Pershen Letters trans .George R.Healy
(Indianapolis:Hackett .1999) 42